

VEIKSMAŽODŽIO KINTAMOJO CENTRO ŠAKNŲ STRUKTŪRA

Irena KRUOPIENĖ

1. Įvadinės pastabos

1.1. Veiksmažodžio šaknis daugiausia susilaukia kalbos istorikų dėmesio, kadangi joje atsispindi archajiškiausi lietuvių (neretai ir baltų ar net praindoeuropiečių) veiksmažodinės leksikos sluoksniai (Kaukienė, 1994, 3). Diachroniniu aspektu veiksmažodžio šaknis plačiai tiriama A. Kaukienės (1994), S. Karaliūno (1987) ir kt. darbuose. Šiuo rašiniu norima atkreipti akis į dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodžio šaknies ypatumus ir kiek plačiau patyrinti šaknies sudėtines dalis ir centre vykstančius balsių pakitimus.

1.2. Dauguma dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodžių turi nekintamą šaknies centrą (šaknies balsis ar dvibalsis visose pagrindinėse formose išlieka nepakitęs), pvz.: *rīša – rīšo, rīšti; láukia – láukė, láukti, lleja – llejo, lleti*. Jie sudaro apie 80 procentų tiriamųjų veiksmažodžių¹. Likusiųjų – šaknies centras kinta, pvz.: *sklria – skýrė, skirti; gēria – gērė, gėrti; peřka – pírko, pírkti*. Anksčiau kintamojo centro veiksmažodžių buvę daugiau. Kaip rodo kalbos istorijos faktai, visų vokalinių tipų veiksmažodžiai yra turėję kiekybinę ar kokybinę šaknies balsių kaitą (Kaukienė, 1994, 108). Kita vertus, dabartinės lietuvių kalbos kintamojo cento šaknų procentas irgi būtų didesnis, tačiau darbe apsiribojama tik sinchroniškai pirminiais veiksmažodžiais. Nustatant žymėtojo ir nežymėtojo nario kaitos kryptį, remiamasi G. Akelaitienės (1993) aprašytu kaitų inventoriumi, „Dabartinės lietuvių kalbos gramatika“ (1994), J. Kazlausko (1968), V. Urbučio (1978), R. Venckutės (1983) ir kt. tyrinėjimais ir operuojama tik pagrindiniu (nežymėtoju) alomorfu, pvz.: *skélti, beřti, ráugti, řviēsti*, nors šalia egzistuoja *skllti, birtti, rúgti, řvlsti*².

¹ Plačiau dėl šio tipo veiksmažodžių šaknies struktūros žr. (Kruopienė, 2000, 71–82).

² Tyrimui panaudotos 192 veiksmažodžių šaknys. Medžiaga rinkta iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (1993).

2. Šaknies centras

2.1. Aprašant kintamojo centro veiksmazodžių šaknies struktūrą, būtina atsižvelgti į visas šaknies centre vykstančias kaitas. Kaita suprantama ne tik kaip vienos fonemos kaitaliojimas su kita fonema, bet ir tam tikros fonemos išnykimas ar atsiradimas (Urbutis, 1978, 225). Įprasta skirti automatines kaitas, kurios absoliučiai priklauso nuo morfonologinės pozicijos ir kokio nors savarankiškesnio vaidmens neatlieka, pvz.: *skýrė* : *skirti*, *dūrė* : *durti*, *blióvė* : *bliáuti*, *žuvo* : *žúti*, *keñtė* : *kęsti*, ir neautomatinės, tiesiogiai nuo morfonologinės aplinkos nepriklausančias, kaitas (DLKG, 1994, 41–47; Akelaitienė, 1994, 5). Atsižvelgiant į tai, pagal kokį požymį skiriasi neautomatinės kaitos nariai³ – kiekybę, eilę ar pakilimą – savo ruožtu skiriamos kiekybinės (*dùria* : *dùrė*, *tìria* : *týrė*, *gèria* – *gérė*, *vāgia* – *vōgė*⁴), kokybinės (*peřka* : *piřko*, *gēna* : *glinė*) ir mišriosios (*ìma* : *ēmė*, *dúoda* – *dāvė*) (žr. 1 lent.). Norint atskirti senąsias kaitas nuo įvairių fonologinių pakitimų, vykstančių šaknies centrinėje dalyje, neautomatinės kaitos gali būti apibūdinamos kaip paveldėtos (t. y. tiesiogiai ar netiesiogiai atspindinčios indoeuropietiškaį balsių kaitų sistemos vaizdą) ir vadinamos apofonijos terminu (Venckutė, 1981, 177; 1983, 125; DLKG, 1994, 44)⁵.

Gana didelei veiksmazodžių daliai būdinga [i] → [iː], [u] → [uː], [e] → [eː], [a] → [aː] kaita, kur išnykus intarpui prieš balsinguosius ir pučiamuosius pailgėjęs esamojo laiko šaknies balsis, pvz.: *tlo* : *tyla*, *iro* : *yra*, *tēžo* : *tęžta*, *lįjo* : *lįja*, *būvo* : *būva*, *gēso* : *gęsta*⁶. Darbe laikomasi „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ (1994, 43–44) požiūrio ir minėtos kaitos apibūdinamos kaip intarpo realizacija, – istoriškai šių balsių kiekybė priklauso ne pačiai šakniai, o manifestuoja intarpo morfonemą /n/, plg. A. Girdenio komentarus (Garde'as, 1971, 94).

³ Kaitos nariai įeina į vieną morfonemą, kuri suprantama kaip dvinaris vienetas, sudarytas iš fonemų, skiriančių pagrindinį ir šalutinį morfemos alomorfą (Mikulenene, 1987, 30). Dėl pagrindinio alomorfo nustatymo kriterijų žr. (Kasevič, 1986, 34–54).

⁴ Paprastai kiekybinės kaitos nariai yra tos pačios artikuliacijos, tik skirtingo ilgumo (įtempimo) (LKE, 1999, 59), tačiau morfonologiniu požiūriu [e] → [eː] ir [a] → [aː] kaitos taip pat laikytinos kiekybinėmis, kadangi lietuvių kalbos balsių sistemoje [eː] ir [aː] neturi trumpųjų porų. Morfonologiškai šios kaitos simetriškos [i] → [iː] ir [u] → [uː] kaitoms ir gali būti aprašytos ta pačia morfonologine taisykle (DLKG, 1994, 44; Akelaitienė, 1993, 129). Kiti tyrėjai minėtas kaitas linkę laikyti mišriosiomis, nes kaitaliojasi skirtingos kiekybės ir kokybės balsiai (Venckutė, 1983, 126).

⁵ Dar dėl morfonologinių balsių kaitų skirstymo bei terminijos dalykų žr. (Akelaitienė, 1986, 100–101).

⁶ Šias kaitas siūloma įtraukti į lietuvių kalbos balsių kaitų sistemą ir traktuoti kaip pagrindinio ir pailgintojo laipsnio kaitos santykio atnaujinimą – neoapofoniją (Venckutė, 1983, 128). G. Akelaitienės (1993, 118) nuomone, sinchroniškai tiek balsio pailgėjimą (*V* → *Ū*), tiek šaknies išplėtimą nosiniu priebalsiu (*tūko* : *tūñka*) reikėtų laikyti neautomatine morfonologine kaita.

V	Automatinės k.	K. sk.	Neautomatinės k.					Intarpo realizacija	K. sk.	Iš viso		
			Kiekybinės	K. sk.	Kokybinės	K. sk.	Mišrios			K. sk.	K.	Š.
<i>i</i>	[i:] → [i] <i>týrė : úrti</i>	14	[i] → [i:] <i>ítria : týrė</i>	14			[i] → [e:] <i>íma : émé</i>	1	[i] → [i:] <i>íro : ýra</i>	20		
	[in] → [i:] <i>líndo : lísti</i> [ij] → [i:] <i>gljo : gýti</i>	5 5	[ie] → [i] <i>liėka : lílko</i>	1								
B. sk. →		24		15				1		20	60	38
<i>e</i>	[e:] → [e] <i>gėrė : gėrti</i>	22	[e] → [e:] <i>gėria : gėrė</i>	44	[e] → [i] <i>peška : piško</i>	20			[e] → [e:] <i>gėso : gėsta</i>	11		
	[en] → [e:] <i>keñtė : kėsti</i>	11								11	108	87
B. sk. →		33		44		20				11		
<i>u</i>	[u:] → [u] <i>dúrė : dúrti</i>	8	[u] → [u:] <i>dúria : dúrė</i>	10								
	[uv] → [u:] <i>žuvo : žúti</i> [un] → [u:] <i>siuñtė : siųsti</i> [uo] → [u] <i>púolė : púlti</i>	6 2 1							[u] → [u:] <i>žúvo : žúva</i>	26		
B. sk. →		17		10						26	53	39
<i>a</i>	[o:] → [a] <i>šóvė : šáuti</i>	18	[a] → [o:] <i>vāgia : vōgė</i>	3			[uo] → [a] <i>šlúoja : šlāvė</i>	2	[a] → [a:] <i>šálo : šāla</i>	5		
	[an] → [a:] <i>kándo : kásti</i>	2								5	30	28
B. sk. →		20		3				2		5	30	28
Iš viso		94		72		20		3		62	251	192

Kaitos kryptis nustatoma remiantis nežymėtojo ir žymėtojo nario santykiais. Paveldėtųjų kaitų nežymėtoju nariu eina esamojo laiko šaknis, pvz.: *gèria* : *gèrè*, *tìria* : *týrè*, *gèna* : *gìnè*, *peřka* : *piřko*. Tokią kaitos kryptį suponuoja tiek diachroninė, tiek sinchroninė analizė (Kazlauskas, 1968, 350–365; Bulygina, 1970, 55; Venckutė, 1983, 126; DLKG, 1994, 44–45).

Automatinių (*týrè* : *tìrti*, *liņdo* : *lįsti*, *púolè* : *pùlti*, *šóvè* : *šáuti*, *gįjo* : *gýti*, *bùvo* : *bú-ti*⁷) ir dėl intarpo atsiradusių (*žùvo* : *žūva*, *bùvo* : *būva*, *gįjo* : *gįja*, *skāro* : *skāra*) kaitų nežymėtoju nariu laikoma būtojo laiko šaknis⁸.

Dažniausi veiksmažodžių šaknyse automatiniai pakitimai, būdingi 94 šaknims (48,9% visų kintamojo centro šaknų) (žr. 1 lent.). Iš paveldėtųjų gana dažnos kiekybinės balsių kaitos, vykstančios 72 šaknyse (37,5% kintamojo centro šaknų). Kompensacinis balsių pailgėjimas dėl išnykusio intarpo būdingas 62 šaknims (32,3% minėtų šaknų). Pačios rečiausios – kokybinės ir mišriosios kaitos: atitinkamai 10,4% ir 1,6% kintamųjų šaknų. Vadinasi, dabartinės kalbos veiksmažodžių šaknyse senosios (paveldėtosios) kaitos kur kas retesnės negu tos, kurias lemia pozicija⁹. Kita vertus, nemaža dalis kintamojo centro šaknų (29,7%) patiria dvejopas kaitas, pvz.: *tìria* : *týrè* (kiekybinė) ir *týrè* : *tìrti* (automatinė), *leņda* : *liņdo* (kokybinė) ir *liņdo* : *lįsti* (automatinė), *žùvo* : *žúti* (automatinė) ir *žùvo* : *žūva* (intarpo realizacija). Taigi 192 kintamojo centro šaknyse vyksta 251 balsių pakitimai.

Kaitų pobūdis ir skaičius, be abejo, priklauso ne vien nuo paties centro, bet ir nuo šaknies finalės, kamiengalio raiškios¹⁰ bei semantikos (Konstantinova, Kapsevičienė, 1989, 43). Pastebėta, kad aukštutinio pakilimo balsių kaitos paprastai skiria būsenos kitimą reiškiančių veiksmažodžių šaknies alomorfus, o aktyvaus veiksmo veiksmažodžių šaknies alomorfai dažniausiai skiriasi dėl [e] → [eː] kaitos (Vaičiakauskytė, 1998, 31).

Centro pozicijas gali užimti kintamieji [e], [i], [u], [a], tik skiriasi jų produktyvumas (pvz. žr. 2 lent.). Daugiausia šaknų rasta su [e] (87 šaknys, arba 45,3%), [u] būdingas 39 šaknims (arba 20,3% kintamojo centro šaknų). Kiti balsiai pagal pro-

⁷ Dėl automatinių kaitų krypties motyvacijos žr. (Kruopienė, 1998, 88–89).

⁸ Kartais pagrindiniu tokių kaitų variantu laikoma intarpinė esamojo laiko šaknis, ir kaita nagrinėjama balsių trumpėjimo kryptimi (Bulygina, 1977, 259). Tačiau nežymėtoju nariu pasirinkus būtojo laiko šaknį, be kita ko, tiksliau apibrėžiamos <V/Ṽ> morfonemos funkcionavimo sąlygos (Akelaitienė, 1993, 119). V – trumpasis, Ṽ – ilgasis balsis.

⁹ Žodžių darybos lygmenyje balsių kiekybė paprastai kinta ilgėjimo (įtempimo) kryptimi, ir ilgasis šaknies balsis gali atlikti ne tik informuojamąją funkciją, bet ir tiesiogiai sietis su vedinio semantika (Akelaitienė, 1995, 10).

¹⁰ Čia turimas galvoje ir kompensacinis balsių pailgėjimas.

¹¹ Nustatyta, kad, pavyzdžiui, būtojo laiko kamiengalis {-e} turi įtakos šaknies balsio kiekybei, ir *gřia* : *gýrè*, *stùmia* : *stámè*, *gèria* : *gèrè* tipo veiksmažodžių kamiengalį galima laikyti morfonologiniu kiekybinės V → Ṽ kaitos parametru. Kitas kamiengalis {-o} šaknies balsiui tokio poveikio nedaro (Akelaitienė, 1994, 8).

duktyvumą išsidėsto taip: [i] – 38 šaknys (arba 19,8%), [a] – 28 šaknys (arba 14,6% kintamųjų centrų). Taigi priešakinės eilės kintamieji centrai beveik du kartus produktyvesni negu užpakalinės.

2.2. Didžiausią šaknų grupę sudaro kintamojo [e] centro veiksmažodžiai: 87 šio centro šaknys patiria 108 balsių pakitimus. Iš kitų šaknų minėto centro veiksmažodžiai išsiskiria dar ir tuo, kad juose vyksta daugiausia neautomatinių (paveldėtųjų) kaitų: 44 šaknims būdinga kiekybinė [e] → [eː] kaita, pvz.: *lėmia* : *lėmė*, *gėria* : *gėrė*, *kėlia* : *kėlė*. Tik su šiuo centru gali būti siejamos kokybinės kaitos, funkcionuojančios 20 šaknų, pvz.: *peška* : *piško*, *kepa* : *kirpo*, *mėna* : *minė*. Kintamojo [e] centro gana dažni ir automatiniai, gretimų morfemų raiškos nulemti, pakitimai. Dėl skiemens ribos pasikeitimo 22 veiksmažodžiai patiria [eː] → [e] kaita: [eː], atsidūręs viename skiemenyje su balsinguoju, automatiškai sutrumpėja¹¹, pvz.: *gėrė* : *gėrti*, *kėlė* : *kėlti*, *lėmė* : *lėmti*, o $V_n \rightarrow \bar{V} / [-S]$ tipo kaita būdinga 11 šio centro šaknų (*sprėndė* : *sprėsti*, *keitė* : *kęsti*, *sklehdė* : *sklęsti*). Intarpas realizuojamas ilguoju [eː] taip pat 11 šaknų (*gėso* : *gęsta*, *tėžo* : *tęžta*, *trėšo* : *tręšta*).

2.3. Antroji vieta pagal kaitų skaičių tenka [i] centrui. Šioms šaknims būdingos keturių tipų kaitos. Dažniausiai [i] centro veiksmažodžių šaknies raiška skiriasi dėl automatinių pakitimų: balsių trumpėjimo prieš tautosilabinį sonantą (*skyrė* : *skirti*, *mynė* : *minti*, *vylė* : *vilti*), [in] → [iː] kaitos, kuri vyksta tuomet, kai dvigarsis [in] atsiduria prieš pučiamąjį priebalsį [s] (*žindo* : *žįsti*, *spiņdo* : *spįsti*) ir dėl ypatingos automatinės kaitos, kai [ij] → [iː] / [-C]¹² (*rįjo* : *rýti*, *gįjo* : *gýti*, *vįjo* : *výti*). Kiek retesnės aptariamojo tipo veiksmažodžių šaknyse kiekybinės kaitos. Be įprastos [i] → [iː] kaitos (*tiria* : *týrė*, *glria* : *gýrė*), čia funkcionuoja ir visiškai reta [ie] → [i] (*liēka* : *llko*) kaita¹³. Mišrioji [i] → [eː] kaita taip pat visai neproduktyvi ir būdinga tik veiksmažodžio *ima* : *ėmė* šakniam. Viena iš būdingiausių šio centro kaitų – [i] → [iː] – intarpinių veiksmažodžių šaknyse (*iro* : *ýra*, *grlso* : *grýsta*, *kllšo* : *klyšta*).

2.4. [u] centro pakitimus dažniausiai lemia pozicija – joms būdingos net keturios automatinės kaitos. Be visuose centruose funkcionuojančio dėsningo balsių, einančių pirmaisiais dvigarsių dėmenimis, sutrumpėjimo $\bar{V}R \rightarrow \bar{V}R / [-C]$ (*dúre* : *dúrti*, *dúmė* : *dúmti*, *kálė* : *kálti*) ir $V_n \rightarrow \bar{V} / [-S]$ kaitos (*siuñtė* : *siųsti*, *skúndė* : *skųsti*), čia veikia ir specifinės [uv] → [uː] (*žuvo* : *žúti*, *kliuvo* : *kliúti*) ir [uo] → [u] (*púolė* : *púlti*) kaitos. Iš neautomatinių – galima tik kiekybinė [u] → [uː] kaita (*dúria* : *dúrė*, *dúmia* : *dúmė*, *kúlia* : *kúlė*). Produktyviausias šio centro pakitimas – balsio ilgėjimas [u] → [uː] intarpinėse šaknyse (*búvo* : *búva*, *žuvo* : *žúva*, *kliuvo* : *kliúva*). Taigi kintamojo [u] centro šaknyse paveldėtosios balsių kaitos funkcionuoja kur kas rečiau negu vadinamoji neoapofonija.

¹¹ G. Akelaitienė tokią kaitą pagrįstai siūlo vadinti morfonologine neutralizacija, nes prieš tautosilabinį balsingąjį priebalsį diferencinis požymis tarsi išnyksta (Akelaitienė, 1993, 53).

¹² C – priebalsis.

¹³ Tai, beje, vienintelė šaknis su tokio tipo kaita. Tarmėse dar gali pasitaikyti *snięgti* : *sniigo* ir pan.

2.5. Rečiausios – [a] centro šaknys. Jos patiria 30 kaitų, o dviem veiksmažodžiams būdingos dvejopos kaitos, plg.: *kālasi : kólėsi*¹⁴, *kāria : kórė* (kiekybinė) ir *kólėsi : káltis, kórė : kárti* (automatinė). Šio centro šaknys iš kitų išsiskiria dar ir tuo, kad jose vyksta mažiausiai paveldėtųjų kaitų: trijų veiksmažodžių šaknyse funkcionuoja kiekybinė [a] → [o'] (*vāgia : vōgė, kālasi : kólėsi, kāria : kórė*), o dviem veiksmažodžiams būdinga [uo] → [av] kaita (*šlúoja : šlāvē, dúoda : dāvė*). Intarpas balsio ilgumu [a] → [aː] realizuojamas irgi nedaugelyje šaknų, pvz.: *šālo : šāla, bālo : bāla, kāro : kāra*. Gerokai dažnesni šio centro šaknyse automatiniai, su morfemine aplinka susiję, pakitimai. Didžiausioje šaknų grupėje (*šóvė : šáuti, blióvė : bliáuti, kórė : kárti*) [o'] automatiškai virsta [a], kai tampa dvibalsio ar dvigarsio pirmuoju dėmeniu. Tik dviejų veiksmažodžių – *kándo : kásti, išsigándo : išsigásti* – šaknyse vyksta [an] → [aː] automatinė kaita. Priešakiniai kintamieji [e] ir [i] centrai pasižymi šaknų bei neautomatinių kaitų produktyvumu. Užpakalinės eilės centrai [u] ir [a] neautomatinių kaitų patiria kur kas mažiau, jiems būdingesni automatiniai ir dėl intarpo atsiradę pakitimai.

3. Šaknies centro ir priebalsinių dėmenų junginiai

3.1. Kalbant apie kintamojo centro šaknų struktūrą, atkreiptinas dėmesys, kad ne visų šaknies dėmenų požymiai vienodai reikšmingi. Kaip jau pastebėta (Akelaitytė, 1994, 48), prieš šaknies balsį esančių priebalsių skaičius bei išsidėstymas kaitoms neturi jokios įtakos. Inicialę gali sudaryti vienas (*tyla – tilo, tilti*), du (*stūmia – stūmė, stūmti*) arba trys (*skleñdzia – skleñdė, sklėsti*) priebalsiai (žr. 2 lent.). Taip pat pasitaiko šaknų, prasidedančių balsine dalimi, pvz.: *eina – ėjo, eiti; iria – ýrė, irti*. Galioja tas pats dėsningumas kaip ir stabiliojo centro atveju (plg. Kruopienė, 2000, 78): kuo didesnė priebalsių grupė, tuo mažesnis šaknų skaičius (su vienanare iniciale rastos 105, su dvinare – 78, o su trinare – tik 5 šaknys).

2 l e n t e l ė. Kintamojo centro ir priebalsinių dėmenų junglumas

Eil. Nr.	Inicialė				V	Finalė				Iš viso
	∅	C	CC	CCC		C	CC	CCC	CCCC	
	a	b	c	d		e	f	g	h	
1	3	18	17	–	i	32	6	–	–	38
2	–	23	16	–	u	34	5	–	–	39
3	–	18	9	1	a	26	2	–	–	28
4	1	46	36	4	e	57	29	–	–	87
Iš viso	4	105	78	5		150	42	–	–	192
(%)	2,1%	54,7%	40,6%	2,6%		78,1%	21,9%			

¹⁴ Tai gana retas, tačiau DLKŽ (1993, 279) pateikiamas kaip bendrinės kalbos žodis, kurio reikšmė „lošiantis remtis“.

Initialių pavyzdžiai

a1: <i>yre : irti</i>	c1: <i>bliūdo : blįsti</i>
a2: –	c2: <i>grūmė : grūmti</i>
a3: –	c3: <i>plóvė : pláuti</i>
a4: <i>ėjo : eiti</i>	c4: <i>kvėpia : kvėpė</i>
b1: <i>týrė : tirti</i>	d1: <i>skreūda : skrido</i>
b2: <i>púolė : púlti</i>	d2: –
b3: <i>vágia : vógė</i>	d3: <i>spjówė : spjáuti</i>
b4: <i>lėkia : lėkė</i>	d4: <i>stvėria : stvėrė</i>

Finalių pavyzdžiai

e1: <i>tiria : týrė</i>	f1: <i>liūdo : lįsti</i>
e2: <i>būria : búrė</i>	f2: <i>pūško : pūška</i>
e3: <i>vágia : vógė</i>	f3: <i>(iįsi)gaūdo : (iįsi)gąsta</i>
e4: <i>gėria : gėrė</i>	f4: <i>kreūta : kriūto</i>

Labai negausiai realizuotos ir inicialės neturinčios šaknys. Balsiu neprasideda [u] ir [a] centro šaknys, [u] ir [i] nesudaro junginių su trinare iniciale. Produktyvusis [e] centras jungiasi su visų tipų inicialėmis.

3. 2. Kur kas glaudesnis šaknies centro ir finalės ryšys. Kaip rodo G. Akelaitienės išsami analizė, nuo šaknies finalę sudarančių fonemų tiesiogiai priklauso kaitų pobūdis, pavyzdžiui, automatinis šaknies balsio sutrumpėjimas galimas tik prieš balsingąją finalę (*týrė : tirti, kūrė : kurti, gėrė : gėrti, kórė : kárti*) (Akelaitienė, 1993, 48). Kaip matyti iš 2 lentelės, kintamojo centro šaknims nebūdingos trinarės ir keturnarės finalės. Visi centrai labiau linkę prisijungti vieną šaknies baigiamąjį priebalsį (150 šaknų, arba 78,1% kintamojo centro šaknų), gerokai mažiau – 42 šaknys (21,9%) – su dviem galiniais priebalsiais. Bendras priebalsių skaičius neprašoka penkių: didžiausią inicialę sudaro trys priebalsiai, o finalę – dviejų priebalsių junginiai, pvz.: *sprėndžia – sprėndė, sprėsti; skleūdzia – skleūdė, sklėsti*. Taigi pagrindinį stabiliojo¹⁵ ir kintamojo centro šaknų skirtumą, nekalbant apie patį centrą, lemia finalė, o galimų šaknies struktūrinių modelių yra septyni (žr. 3 lent.).

3 lentelė. Kintamojo centro šaknų struktūrinių modelių produktyvumas

Modelis	Šaknų skaičius	%	Pavyzdžiai
<i>CVC</i>	84	43,7%	<i>gėso, būrė</i>
<i>CCVC</i>	59	30,7%	<i>brido, srėbė</i>
<i>CVCC</i>	21	10,9%	<i>keūtė, piūšo</i>
<i>CCVCC</i>	19	9,9%	<i>sliūko, brėūdo</i>
<i>VC</i>	4	2,1%	<i>lro,ėjo</i>
<i>CCCVC</i>	3	1,6%	<i>spjówė, skrido</i>
<i>CCCVC</i>	2	1,0%	<i>sprėndė, sklėūdė</i>
Iš viso	192		

¹⁵ Stabiliojo centro šaknų finalę gali sudaryti nuo vieno iki keturių priebalsių, pvz.: *sėga – sėgė, sėgti; bėldžia – bėldė, bėlsti; buūzgia – buūzgė, buūgti; šniūpščia – šniūpštė, šniūpšti* (Kruopienė, 2000, 72).

Kaip matyti iš 3 lentelės, dominuoja paprastesnės struktūros šaknys, išskyrus VC modelį. Dažniausias yra simetriškasis CVC modelis. Šaknų produktyvumas, be kita ko, labai priklauso ir nuo priebalsių išsidėstymo, – ypač svarbu, kokie priebalsiai užima pirmąsias nuo centro pozicijas. Dažniausiai abipus centro išsidėsto R poklasio priebalsiai¹⁶.

4. Išvados

4.1. Kintamojo centro šaknies balsiai patiria įvairių pakeitimų. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmožodžiams būdingesni automatiniai, tiesiogiai su morfonologine pozicija susiję šaknies balsių pakeitimai. Jie sudaro 48,9% visų šaknyse vykstančių kaitų. Gana dažnas ir kompensacinis balsių pailgėjimas intarpinėse šaknyse (32,3% kintamųjų šaknų). Paveldėtosios, nuo morfeminės aplinkos nepriklausančios, kaitos gerokai retesnės: kiekybinės kaitos būdingos 37,5%, kokybinės – 10,4%, mišrios – 1,6% šaknų. Nemaža dalis šaknų (29,7%) patiria dvejopas balsių kaitas. Kintamojo centro pozicijas užima [e], [i], [u], [a] balsiai, iš kurių (ir šaknų, ir kaitų atžvilgiu) produktyviausias [e]. Priešakiniai [e] ir [i] centrai dažniau patiria neautomatinės (payeldėtąsias) kaitas, užpakaliniams [u] ir [a] būdingesni automatiniai ir dėl intarpo atsiradę pakeitimai.

4.2. Ne visų šaknies dėmenų požymiai centrui vienodai reikšmingi: kur kas labiau su centru susijusi finalė, nes nuo jos tiesiogiai priklauso kaitų pobūdis. Didžiausią inicialę sudaro trys, o finalę tik du priebalsiai. Šaknų be inicialės visai nedaug.

4.3. Kintamojo centro šaknys sudaro 7 struktūrinius modelius, iš kurių dažniausias yra CVC modelis.

THE STRUCTURE OF ALTERNATING NUCLEUS ROOTS OF THE VERB IN LITHUANIAN

Summary

The article presents a structural analysis of roots with an alternating nucleus in which various vowel changes occur, e. g. *gėria* – *gėrė*, *gėrti* ‘to drink’, *keiŗpa* – *kiŗpo*, *kiŗpti* ‘to cut’, *ŗŗva* – *ŗŗvo*, *ŗŗti* ‘to die’. The automatic changes of vowels (which depend on the phonemic structure of root) are more frequent than the inherited (the oldest) ones. In the position of the alternating nucleus of the root only short vowels [a], [e], [i], [u] occur, the most productive of them being the vowel [e].

A more important role in the root is played by final two-member consonant clusters. All alternating nuclear roots are represented by seven patterns in modern Lithuanian.

¹⁶ Plačiau dėl pradinių ir galinių priebalsių derinimo žr. (Kruopienė, 2001, 67–82).

LITERATŪRA

- Akelaitienė G.*, 1994, Morfonologinės kiekybinės kaitos prezenso : preterito paradigmoje. – Kalbotyra, t. 43(1), 5–10.
- Akelaitienė G.*, 1993, Morfonologinės balsių kaitos dabartinėje lietuvių kalboje: Humanit. mokslų daktaro laipsnio disertacija. Vilnius: VPI.
- Akelaitienė G.*, 1995, Kiekybinės kaitos ir jų ikoninė funkcija. – Kalbotyra, t. 44 (1), 5–11.
- Bulygina*, 1970 – Булыгина Т. В. Морфологическая структура слова в современном литовском языке (в его письменной форме). – Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. Москва: Наука, 7–70.
- Bulygina*, 1977 – Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей. Москва: Наука.
- DLKG* – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla, 1994.
- DLKŽ* – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas / Ats. red. S. Keinys. – Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla, 1993.
- Garde'as P.*, 1971, Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema. – Kalbotyra, t. 22 (1), 93–96.
- Girdenis A.*, 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: VU.
- Karaliūnas S.*, 1987, Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė. Vilnius: Mokslas.
- Kasevič*, 1986 – Касевич В. Б. Морфонология. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.
- Kaukienė A.*, 1994, Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija. T. 1. Klaipėda: KU.
- Kazlauskas J.*, 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius: Mintis.
- Konstantinova D., Kapsevicienė V.*, 1989, Šakninių CiC ir CuC tipų a–kameninių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko formų įvairavimas baltų kalbose. – Kalbotyra, t. 40(1), 36–44.
- Kruopienė I.*, 1998, Lietuvių kalbos veiksmažodžių atvirųjų šaknų problema. – Kalbotyra, t. 47 (1), 87–90.
- Kruopienė I.*, 2000, Stabiliojo centro veiksmažodžių šaknies struktūra. – Kalbotyra, t. 48 (1)–49 (1), 71–82.
- Kruopienė I.*, 2001, Pradinių ir galinių priebalsių derinimas veiksmažodžio šaknyse. – Kalbotyra, t. 50 (1), 67–82.
- LKE* – Lietuvių kalbos enciklopedija / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Mikulėnė*, 1987 – Микуленене Д., Явления метатонии в именных флективных образованиях современного литовского языка: Дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс: ВГУ
- Urbutis V.*, 1978, Žodžių darybos teorija. Vilnius: Mokslas.
- Vaičiakauskytė S.*, 1998, Nemotyvuotų dviskiemenių veiksmažodžių šaknies fonotaktika ir morfonologinės kaitos: Magistro darbas. Vilnius: VPU.
- Venckutė R.*, 1981, Metafonija, apofonija ir neopofonija. – Baltistica, t. 17 (2), 177–184.
- Venckutė R.*, 1983, Lietuvių kalbos kiekybinė balsių kaita (apofonija). – Baltistica, t. 19 (2), 125–129.

Vilniaus universitetas
Lituanistinių studijų katedra

Įteikta
2002-09-03